

Слов'яно-руські городища на Острозчині

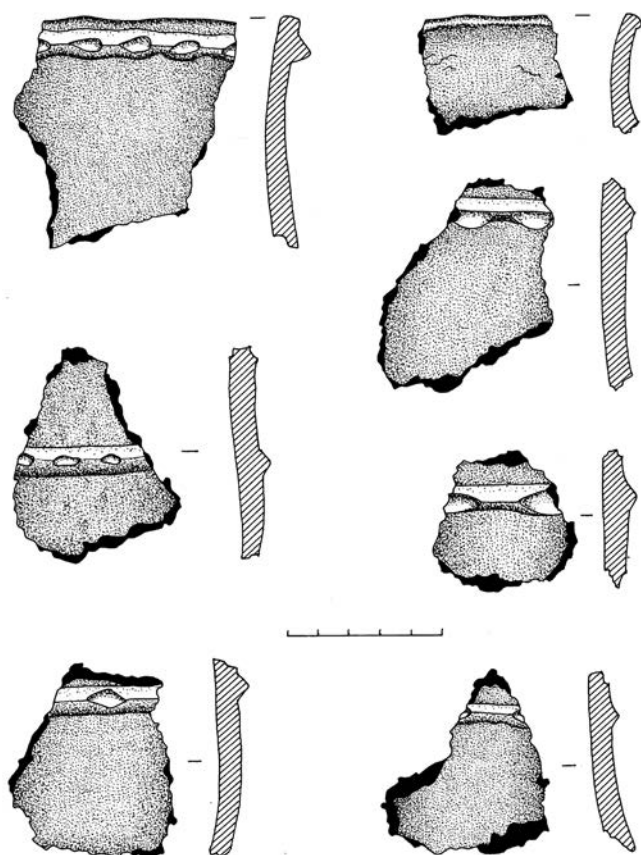

Рис. 26

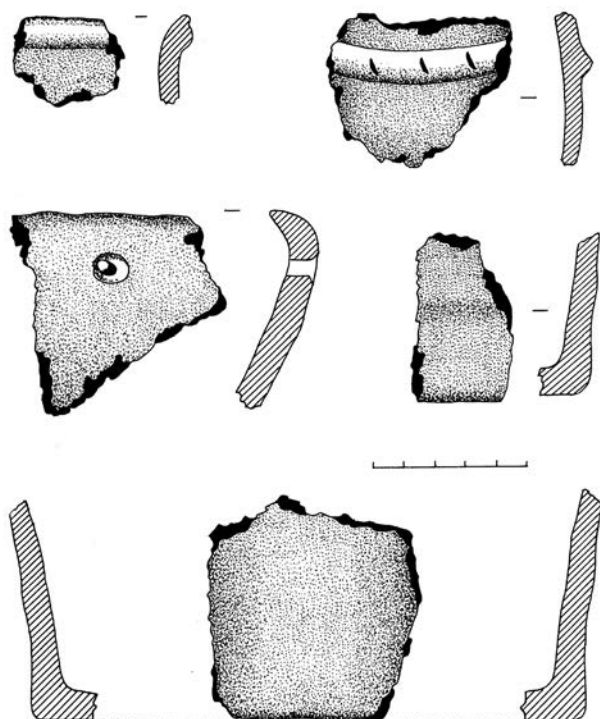

Рис. 27

Городища постійно привертають увагу дослідників, адже ці залишки давніх укріплень можуть стати важливим джерелом для вивчення різних сторін життя наших далеких предків. Займаючись археологічними дослідженнями Острозчини, О.М. Романчук обстежив і зібрав матеріали для датування та інтерпретації городищ Радужне, Теремне Рівненської обл., Зіньки Хмельницької обл. [15; 18; 19]. Продовжуючи цю дослідницьку тему, хотів би зупинитись на слов'яно-руських городищах в Острозі та в його найближчій окрузі. Радіус цієї округи ми визначаємо в межах 10-12 км, що дозволяє охопити басейн нижньої течії р. Світеньки, де розташовані городища біля сіл Радужне і Точевики та ділянку басейну р. Горині і Вілії з городищами в м. Острозі, біля м. Нетішин і с. Розваж.

Слов'яно-руське городище в Острозі за литовської доби було використане для побудови замку князів Острозьких. Острог згадується у Повісті минулих літ під 1100 р. На князівському з'їзді в Увітичах волинському князю Давиду Ігоревичу замість Володимира було надано Бужськ, Острог, Дубен і Чорторийськ [10, с. 154-155]. Таке лаконічне повідомлення змусило ряд дослідників сумніватися, чи взагалі в літописі мова йде про окреме поселення, чи мається на увазі «Бужський Острів» [3, с. 140], або ж «в Бужську, в острозі», тобто в укріпленні під назвою Бужськ [8, с. 24]. Основні джерела для характеристики укріпленого поселення в Острозі епохи Київської Русі були отримані в ході археологічних досліджень. На території городища невеликі розкопки були проведені у 1957, 1958 рр. І.В. Бондарем [4; 5]. У 1967-1969 рр. архітектор О.М. Годованюк, вивчаючи комплекс замкових будівель, прокопала кілька шурфів на дитинці [6]. Під керівництвом автора городище досліджувалось у 2004, 2008 рр. [13; 14]. Встановлено, що городище складалося із двох частин: дитинця площею 0,5 га і околиного міста площею 2,7 га (відповідно Дитинець і Пригородок за доби князів Острозьких). Загальна площа давнього укріплення близько 3,5 га. Воно розташоване на східному краю мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, що підвищується над заплавою на 20-22 м.

На території давнього Пригородка розкоп 2004 р. знаходився на подвір'ї костелу Успіня Пресвятої Богородиці Діви Марії і мав площу 300 кв. м, а розкопом 2008 р. на схід від костелу на площі 334 кв. м досліджено ділянку, на якій до середини XIX ст. стояла Миколаївська церква. Культурні нашарування на досліджених ділянках мали потужність від 2,0 до 3,5 м. Слов'яно-руський культурний шар завтовшки

0,4-0,7 м та пов'язані з ним об'єкти мали добру збереженість. Нижче залягає культурний шар мідного віку. Верхній культурний шар датований XIV-XVIII ст. У розкопі 2004 р. виявлено рештки оборонного валу, спорудженого в кінці X чи на початку XI ст. Вал проходив вздовж північного краю узвишся, а в західній частині повертав на південь і, вірогідно, закінчувався біля краю берегового узвишся. Пов'язаний із цим валом рів простежено під час археологічної експертизи на ділянці по вул. Князів Острозьких, № 12.

У двох розкопах на Пригородку досліджено близько 90 слов'яно-руських об'єктів – це житла-напівземлянки, господарські будівлі, ями господарського та виробничого призначення і вогнища. Зібрано велику колекцію речових знахідок. За археологічними джерелами період піднесення фортеці датується X-XI ст. Вона продовжувала функціонувати і в XII – першій половині XIII ст., але об'єктів цього часу виявлено небагато, а в культурному шарі значно менше знахідок, ніж попереднього періоду.

Рештки слов'яно-руського поселення виявлені на північний схід від городища, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час археологічних робіт у 2006-2008, 2013 рр. на ділянках на проспекті Незалежності № 3 і на вул. Островського. На проспекті Незалежності № 3 розкопки проведені на площі 400 кв. м, досліджено слов'яно-руський шар завтовшки 0,4-0,5 м, виявлено 27 об'єктів, в тому числі житла-напівземлянки. Найбільш ранні будівлі датовані VIII – початком IX ст. Більшість об'єктів відносяться до X-XI ст. Ближче до східного краю мису, у прибережній частині поселення (по вул. Островського), в культурному шарі крім знахідок X-XI ст. виявлено значну кількість матеріалів XII – першої половини XIII ст., в тому числі фрагменти стінок північно-причорноморських амфор, скляних браслетів.

Наявні археологічні джерела свідчать, що в Острозі на лівому березі давнього струмка в районі колишньої Ринкової площі у VIII-IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення (рис. 1). У X-XI ст. зростає щільність забудови на селищі площею 4-5 га та формується нове укріплене поселення площею 3,2 га на високих ділянках корінного берега р. Вілії в межах пізніших Дитинця та Пригородка. Поселенський комплекс, що включав укріплену частину і відкрите поселення, існував і в XII – середині XIII ст., але інтенсивність життя на укріпленій частині знижується, а розміри відкритого поселення зменшуються приблизно у двічі.

Городище біля с. Радужне знаходиться в лісі за 500 м на південь від села в урочищі «Лиса Гора». Пам'ятку обстежили В.К. Пясецький у 80-х рр. XX ст., О.М. Романчук у 1996 р. [19], автор у 2003 р. Укріплення розташоване на мисоподібному

виступі лівого високого берега струмка. Площадка підвищується над заплавою на 30 м. Вона овальна в плані, розмірами 50×45 м, з боку схилу, з північного заходу, пошкоджена земляними роботами (рис. 2). З напільної сторони площадка захищена дугоподібним у плані валом і ровом. Висота валу до 3,0-3,5 м, максимальна його ширина при основі – 7-8 м. Рів завглибшки 4-5 м від рівня площадки і завширшки – до 15 м. Площадка городища має нахил на південний захід, перепад висот становить близько 1 м. Поблизу від внутрішньої підосви валу, в північно-східній частині площадки є западина конічної форми діаметром 10 м, вірогідно, на місці давньої цистерни для води. Вздовж північно-західного краю вцілілої частини площадки збереглися сліди військових окопів. Гумусний ґрунт на площадці городища щільний, завтовшки 0,4-0,5 м, в ньому під час зачистки стінки окопу знайдено шматки печини, крем'яні вироби бронзового віку, поодинокі уламки слов'яно-руських гончарних посудин. Виразного культурного шару на площадці не виявлено, датується городище за матеріалами розташованого поблизу селища.

Поселення обстежили В.К. Пясецький та О.М. Романчук за 400 м на північ від городища, біля північно-східного підніжжя «Лисої Гори», на лівому березі струмка. Тут зібрано кераміку слов'яно-руського часу X – першої половини XII ст., а також матеріали доби фінального палеоліту, мідного та бронзового віків [19, с. 187].

Городище біля с. Точевики знаходиться за 1 км на захід від села в лісі, на мисі правого берега струмка. Обстежили О.А. Бондарчук і Б.А. Прищепка у 1983 р. [11, с. 347]. Розвідкові дослідження провів автор у 1993, 2001 рр. [12, с. 224]. Укріплення має складну систему оборони (рис. 3). Мала мисова площадка чотирикутна в плані, розмірами 40×30 м (площа 0,12 га), підвищується над заплавою струмка на 30 м. З напільної (східної) сторони вона захищена валом заввишки до 3 м і ровом завглибшки до 5 м. З інших сторін схили площадки ескарповані і на рівні дна рову влаштовано терасу завширшки до 4-5 м. У північно-східній частині площадки є заглиблення конічної форми, діаметром 7-8 м, вірогідно, на місці давнього колодязя чи цистерни для води. Друга площадка округла у плані, діаметром 75 м (площа 0,4 га). Вона оточена валом заввишки до 4 м із напільної сторони, 1-2 м з інших сторін. З напільної сторони перед валом проходить рів завглибшки до 3 м. З інших сторін цей рів викопаний на схилі. З напільного боку є ще дві лінії оборони, кожна з них складається з дугоподібних у плані валу і рову перед ним. Внутрішній вал має висоту 1,5-2,0 м, його довжина 140 м. Зовнішній вал заввишки лише 0,5 м, його довжина близько 200 м. Вся площа городища становить 0,9 га.

Культурний шар на обох площадках слабо

насичений знахідками, однак, на другій площадці та поряд з нею на південному схилі височини помітні округлі западини діаметром 2,0-3,5 м на місці давніх заглиблених будівель. Одна з цих западин була досліджена автором. Вдалося відкрити житло-напівземлянку з каркасно-стовповою конструкцією стін і піччю-кам'янкою у східному куті. Ширина котловану 4,5 м, приблизна довжина – 4,8 м, долівка знаходилась на глибині 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Зібрані в котловані уламки глиняних гончарних горщиків датовані X ст.

Поселення знаходиться на північний схід від городища, на мисі лівого берега струмка. Його обстежив С.В. Терський і на зораній поверхні поля на площі близько 1 га зібрав матеріали X – початку XI ст. [20, с. 57].

Городище біля с. Розваж знаходиться на території колишнього с. Монастирок. Пам'ятка відома в науковій літературі від середини XIX ст. [1, с. 88; 17, с. 46-47], її обстежили Я. Гофман у 1925 р. [22, с. 246], Д.О. Мачинський у 1961 р. [16, с. 55], Р.М. Чайка у 1974 р. [21, с. 369], О.А. Бондарчук, О.А. Позіховський у 70-80-х рр. XX ст., автор у 1981, 2010 рр., А.Б. Бардецький, Д.Ю. Вертелецький у 2002–2005 рр. [2].

Займає мисоподібний виступ корінного лівого берега р. Горині поблизу впадіння в неї струмка (рис. 4). Укріплена площадка неправильної чотирикутної у плані форми, із заокругленими кутами, розмірами 160×120 м (площа 1,4 га), підвищується над долиною Горині на 18-20 м. Площадка відокремлена від продовження височини із північного заходу злегка дугоподібним у плані ровом, його сучасна ширина 6-9 м, а глибина – до 3 м. Із півночі та сходу, зі сторони ріки, на 3-4 м нижче площадки було влаштовано терасу завширшки 6-20 м. По периметру площадка була оточена валом, але в результаті систематичної оранки він значно зруйнований. Найкраще вал зберігся з напільної сторони, його висота від рівня площадки до 3 м. У підйомному матеріалі на площадці городища зібрано уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. та XII – першої половини XIII ст.

Поблизу городища на трьох ділянках виявлено слов'яно-руські поселення.

Поселення знаходиться за 100 м на південний схід від городища. Займає невисоку терасу на березі Горині, тягнеться вузькою смугою завдовжки 150 м і завширшки до 50 м вздовж берега. У підйомному матеріалі А.Б. Бардецьким і Д.Ю. Вертелецьким тут зібрано уламки гончарного посуду X – початку XI ст. та XII – першої половини XIII ст.

Поселення за 50 м на північний захід від городища займає північні схили великого мису над долиною струмка. Територія пам'ятки частково забудована, через мис проходить дорога Острог-Розваж. У підйомному матеріалі А.Б. Бардецьким і

Д.Ю. Вертелецьким тут зібрано уламки гончарного посуду X – початку XI ст.

Поселення за 300 м на південний схід від городища займає край лівого берега р. Горині заввишки до 20 м і тягнеться від садиб колишнього села Монастирок до лікарні. Обстежив В.О. Самолюк у 1991 р., А.Б. Бардецький і Д.Ю. Вертелецький зібрали кераміку X – початку XI ст.

Біля м. Нетішин локалізується городище на останці в заплаві лівого берега р. Горині, в ур. «Лясін». Пам'ятка знаходиться за 1,5 км на південний схід від нової церкви в с. Вільбівне. Вона відома із XIX ст., її обстежили В.І. Канівець у 1952 р. (з прив'язкою до с. Вільбівне), С.С. Березанська у 1958 р. (з прив'язкою до колишнього с. Солов'є) [7, с. 50; 9, с. 193]. Досліджував В.О. Самолюк у 1997 р., розкопав напівземлянку райковецької культури кінця IX-X ст. Тоді ж він провів розвідку в урочищі «Городище», але археологічних матеріалів не знайшов.

Піщане підвищення овальне в плані, розмірами 150×80 м. Культурний шар частково зруйнований, у підйомному матеріалі В.К. Пясецький у 80-х рр. XX ст. зібрав уламки ранніх гончарних горщиків райковецької культури. В.О. Самолюк дослідив житло-напівземлянку кінця I тис. н. е.

Охарактеризовані городища Острожчини відносяться до різних етапів утвердження державності на землях волинян і виконували різні соціальні функції. Городище біля с. Радужне, на якому відсутній виразний культурний шар, належить до городищ-сховищ, які будувались силами общини і використовувались у X-XI ст. як тимчасовий захисток від ворогів, а також як місце зібрань і обрядових дій. Біля м. Нетішин на піщаному підвищенні серед заболоченої заплави р. Горині існувало поселення ранніх слов'ян IX-X ст., надійно захищене самою природою. Городище біля с. Точевики унікальне за збереженістю, має дві укріплені площадки, багаторядні оборонні лінії і є важливим джерелом для вивчення оборонного будівництва у волинян в X ст.

Найбільш інтенсивний розвиток ранньосередньовічного Острога припадає на X-XI ст., поселення мало складну структуру і включало укріплену частину площею понад 3 га (дитинець і окольне місто) та неукріплене поселення (посад). У IX-X ст. Острог сформувався як племінний центр, а після утвердження в Погоринні влади київських князів він до кінця XI ст. залишався важливим військовим і адміністративним центром в регіоні. Археологічні показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр. Важливі зміни у плановій структурі Острога виявляються з рубежу XI-XII ст., в цей час площа поселення скорочується приблизно удвічі. В ході досліджень не виявлено слідів погрому на поселенні. Вірогідно, простежені

процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, направленими на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Писемні та археологічні джерела свідчать, що головним центром у середній течії Горині від початку XII ст. стає Дорогобуж, а Острог втрачає свої позиції.

Література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 1-133.
2. Бардецький А.Б. Нові дані про пам'ятки на території Острозького р-ну Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 26-27.
3. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. – Варшава, 1985. – 371 с.
4. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівненської обл. в 1957 р. // НА ІА НАНУ. – 1957/33. – № 2965.
5. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. – НА ІА НАНУ. – 1958/37. – № 3229, 3230.
6. Годованок О.М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ: Наукова думка, 1972. – С. 318-322.
7. Канівець В.І. Звіт про археологічну розвідку в Західній Україні в 1952 р. // НА ІА НАНУ. – 1952/16 б.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
9. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 252 с.
10. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич – К.: Дніпро, 1989.
11. Прищепа Б.А. Работы экспедиции Ровенского краеведческого музея // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 346-347.

12. Прищепа Б.А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 224-226.
13. Прищепа Б.А. Слов'яно-руське поселення в Острозі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том 2. – С. 80-84.
14. Прищепа Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успія Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 262-265.
15. Прищепа Б.А., Романчук О.М. Слов'янське городище поблизу с. Зінки на річці Вілії // Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 86-93.
16. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV в. // МИА. – Л.: Наука, 1967. – Вып. 140. – 242 с.
17. Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-1865 году. – Біла Церква, 2012. – 182 с.
18. Романчук О. Невідоме городище X ст. поблизу с. Зінки Білогірського району Хмельницької області // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2004. – № 2, 3. – С. 128-134.
19. Романчук О. Невідоме городище поблизу с. Райдужне Острозького району // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – Київ-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004А. – С. 184-190.
20. Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–91 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993А. – Вып. 1. – С. 41-67.
21. Чайка Р.М. Разведки в Ровенской области // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 369.
22. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – T. V. – S. 231-260.

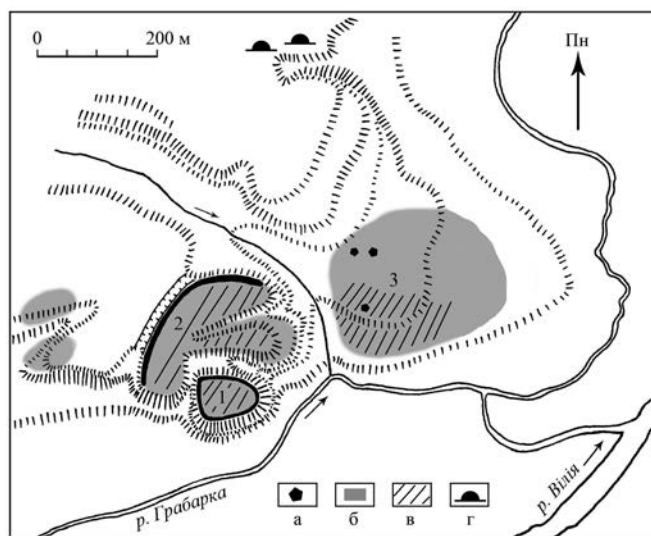

Рис. 1. Слов'яно-руські пам'ятки Острога:

1 – дитинець; 2 – околне місто; 3 – посад. Умовні позначення: а – об'єкти VIII-IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X-XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII-XIII ст.; г – курганий могильник.

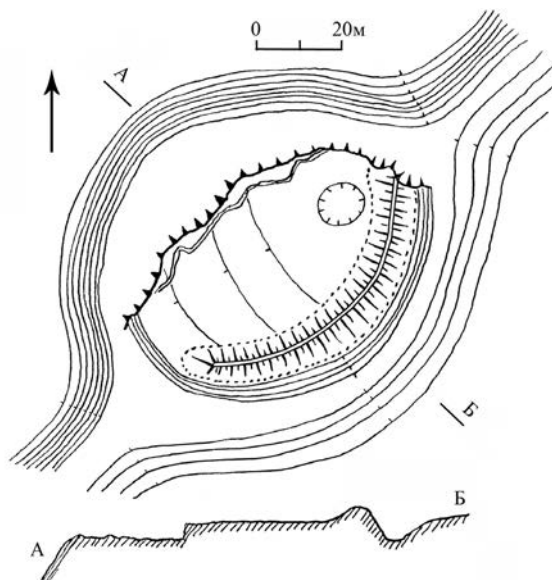

Рис. 2. Городище біля с. Радужне.

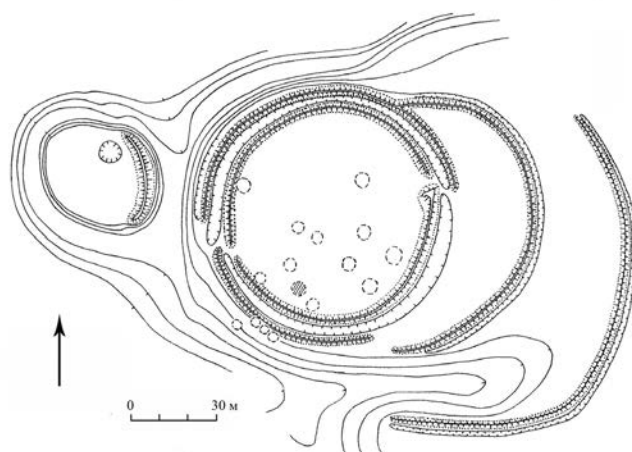

Рис. 3. Городище біля с. Точевики.

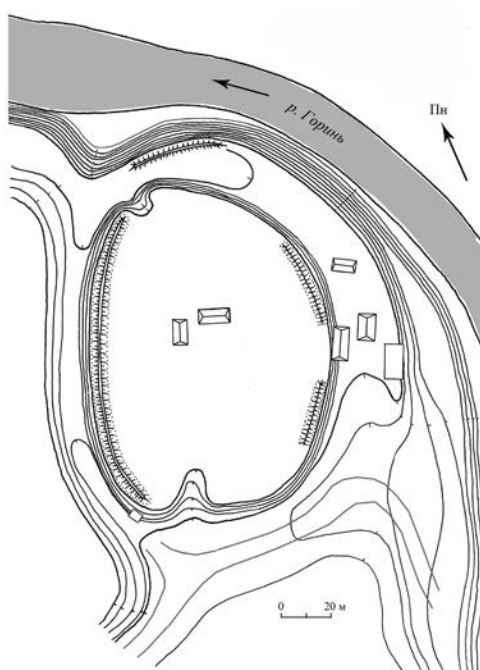

Рис. 4. Городище біля с. Розваж.